

13.

VROUW EN POLITIEK IN BELGIË

Besluit

Leen Van Molle en Éliane Gubin

Vrouw en politiek in België

Lannoo, 1998, pp. 317-385.

Trefwoorden:

HISTORISCH - POLITIEK – POLITIEKE PARTICIPATIE – POLITICI – POLITIEKE PARTIJEN - BELGIË

Dit besluit vat de conclusies samen van het boek 'Vrouw en Politiek in België', dat de relatie 'vrouw en politiek' onderzoekt in de periode 1948-1998. In dit besluit wordt de chronologie van belangrijke breukmomenten, fasen van progressie en fasen van stagnatie of zelf regressie overlopen.

Vervolgens proberen de auteurs verklaringen naar voren te brengen voor de aanslepende ondervertegenwoordiging van vrouwen in de Belgische politiek. Hierbij wijzen ze erop dat men verder moet zoeken dan het klassieke rijtje problemen die telkens weer aangehaald worden als redenen voor vrouwen om niet in de politiek te stappen. Verklarende elementen als de zware belasting van vrouwen die nog altijd het grootste deel van de zorgtaken op zich nemen, het probleem van de avondvergaderingen, de gebrekkige interesse van vrouwen voor de politiek, enz. blijven hangen in de sfeer van de traditionele rolverdeling en verduidelijken bovendien helemaal niet waarom deze belemmeringen nog niet zijn opgeheven. Van Molle en Gubin zoeken naar dieperliggende verklaringen door in te gaan op de invloed die generatielange ongelijke rolsocialisatie op vrouwen heeft gehad, de mate waarin het onderwijs de klassieke rolpatronen steeds weer heeft bevestigd, de mate waarin de geringe participatie van geschoolde vrouwen op de arbeidsmarkt remmend gewerkt heeft, enz.

In een volgende onderdeel wordt de versnippering van de Belgische vrouwenbeweging beschreven. Zo verhinderde o.a. het verzuilingsmechanisme dat vrouwen over de zuilen heen een gezamenlijke politieke strategie uitwerkten. Ook de communautaire kloof werkte in dit opzicht belemmerend.

Tenslotte gaan Van Molle en Gubin in op de vraag of vrouwen in de politiek een specifiek eigen profiel bezitten. Het antwoord hierop is niet eenvoudig, aangezien het beeld en zelfbeeld van politicae erg verschillend is. Het varieert niet enkel van persoon tot persoon, maar ook aan beide zijden van de taalgrens. Het verschilt vooral van generatie tot generatie omdat het mee evolueert met de wisselende denkbeelden in de hele samenleving.

Leen Van Molle is doctor in de Letteren en Wijsbegeerte (geschiedenis). Zij is als hoofddocent verbonden aan het Departement Geschiedenis van de KULeuven. Haar colleges en onderzoek spitsen zich toe op de sociaal-politieke en sociaal-economische geschiedenis van de 19de en 20ste eeuw.

Éliane Gubin is doctor in de Letteren en Wijsbegeerte (geschiedenis). Zij doceert aan de ULB Belgische geschiedenis van de Nieuwste Tijd. Haar onderzoek betreft voornamelijk de politieke en sociale geschiedenis van de 19de en 20ste eeuw en de geschiedenis van de vrouw.

VROUW EN POLITIEK IN BELGIË

Besluit

‘En effet qu’est-ce la démocratie, si ce n’est une forme de gouvernement où le pouvoir souverain appartient au peuple, non à une partie de ce peuple, et où chaque être humain, doué de ce “minimum de lumières” qui permet de le considérer comme un être raisonnable est appelé à participer, par le vote, au gouvernement de la nation?’ (1)

WELKE CHRONOLOGIE VOOR WELKE GESCHIEDENIS?

Wat is de relevantie van een onderzoek naar de relatie ‘vrouwen en politiek’ in de periode 1948-1998? 1948 was niet het beginpunt van het proces van politieke emancipatie van vrouwen in België en 1998 is evenmin het eindpunt ervan. De voorbije halve eeuw is slechts een onderdeel van de opmerkelijk trage en moeizame politieke bewustwording van vrouwen, met enkele belangrijke breukmomenten zoals het jaar 1948, met fasen van geleidelijke progressie en fasen van stagnatie of zelfs regressie. Die politieke bewustwording maakt bovendien deel uit van een veel omvattender mutatieproces sinds de 19de eeuw: dat van de verschuivende verhoudingen tussen mannen en vrouwen in alle domeinen van het maatschappelijke leven. En het status-quo is duidelijk nog niet bereikt.

De chronologie in cijfers

Sinds 1948 beschikken vrouwen over dezelfde politieke rechten als mannen. Na het passief kiesrecht dat hen al in 1920 was toegekend, verkregen ze in 1948 actief kiesrecht: dat recht is formeel, maar ook reëel, aangezien België sinds het einde van de 19de eeuw de stemplicht handhaaft. Sindsdien is de samenstelling van het kiezerskorps nog op een punt gewijzigd, namelijk de verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd van 21 naar 18 jaar, in 1971 voor de gemeenteraadsverkiezingen en in 1981 voor de parlementsverkiezingen. Maar de verruiming van het kiezerskorps van 1948, noch die van 1981 heeft meteen een merkbare toename van het aantal vrouwen in het Parlement met zich meegebracht. Het aandeel van de vrouwelijke parlementsleden steeg van 2,1 % in 1946 tot 3,3 % in 1949. Ook de jongeren hebben in 1981 niet voor een vervrouwelijking gezorgd. Integendeel: de Kamer telde na de verkiezingen van 1981 minder vrouwelijke verkozenen dan na die van 1978, namelijk 12 in plaats van 16. Van een opvallende progressie over vijftig jaar is er evenmin sprake: daarvoor is de toename van 3,3 % vrouwelijke parlementairen in 1949 tot 15,8 % na de laatste parlementsverkiezingen van 1995 te gering.

Op gemeentelijk en provinciaal vlak is de vrouwelijke aanwezigheid niet veel groter. (2) Indien de situatie in de Belgische gemeenten vergeleken wordt met die in Frankrijk, waar vrouwen het actief en passief gemeentelijk kiesrecht nochtans pas in 1944 verwierven, dan treft het dat Frankrijk nu zelfs iets meer vrouwelijke gemeenteraadsleden en burgemeesters telt. Dat de Belgische vrouwen al eerder gemeentelijk kiesrecht hadden bekomen, in 1920, heeft dus niet voor een grotere vrouwelijke instroom in de gemeenteraden gezorgd: het gemeentekiesrecht is geen goede ‘leerschool’ geweest, hoewel dat in 1920 was vooropgesteld. (3) Vóór de invoering van de quota, in 1994, lijkt er in de partijen geen reële en volgehouden wil te hebben bestaan om vrouwen via de gemeenteraden voor te bereiden op een verdere politieke carrière.

De quotawet van 24 mei 1994 heeft dit ‘vrouwelijke deficit’ op gemeentelijk vlak al merkbaar terugschroefd. Op parlementair niveau zullen de resultaten pas bij de volgende verkiezingsronden duidelijker worden. Veel zal afhangen van de plaats die vrouwen op de kieslijsten zullen innemen, maar ook van de continuïteit van het vrouwelijke politieke personeel: het is de mate waarin vrouwen zich kunnen handhaven die beslissend is voor de herkenbaarheid van de vrouwelijke aanwezigheid in de politiek.

Stagnatie of onderhuidse progressie?

Dat het aantal vrouwelijke verkozenen na de Tweede Wereldoorlog niet snel zou toenemen, was te voorzien aangezien vrouwen sinds generaties geen voeling met het openbare leven hadden. Maar logischerwijze was vanaf 1948 toch een geleidelijke progressie te verwachten geweest. Nochtans deed er zich tussen 1950 en 1971 een stagnatie en periodisch zelfs een regressie voor. Terwijl vrouwen in toenemende mate voortgezette studies aanvatten en toetraden tot de arbeidsmarkt, gingen zij er in de politiek eerder op achteruit.

Toch is dit politieke 'dal', tijdens de twee decennia voor de feministische agitatie van de jaren zeventig, niet zonder betekenis geweest. Eerder dan een periode van stilstand, is het een periode van reflexie, embryonale organisatie en voorzichtig verleggen van de grenzen geweest. In 1965 werd de eerste vrouwelijke minister benoemd. Vanaf 1968 werd een toename van de vrouwelijke kandidaten op de lijsten vastgesteld. Aan de ene kant moet erop gewezen worden dat de grote christelijke en socialistische vrouwenverenigingen relatief weinig aan politieke vorming hebben gedaan. Zij legden het accent op sociaal-culturele activiteiten en bleven erg terughoudend ten aanzien van de politiek. Zij vormden als het ware een sterk vrouwelijk machtsdomein in de sociaal-culturele sector, maar buiten de politiek. Aan de andere kant hebben georganiseerde vrouwen, inzonderheid in de CVP-PSC en in mindere mate in de socialistische zuil, precies in die dalfase opgemerkte pogingen ondernomen om vrouwen politiek bewust te maken en hun aandeel in de politieke instellingen op te drijven.

Aan socialistische zijde heeft Isabelle Blume na de oorlog via de SVV herhaaldelijk gepoogd vrouwen politiek bewust te maken, met de hulp van politieke propagandisten. Maar veel steun van de partij mocht ze daarbij niet ondervinden. Overigens kon de partij zich die onverschillige houding veroorloven aangezien er geen sprake was van een echte feministische stroming in eigen rangen die het tij wilde keren en betere plaatsen voor vrouwen op de kieslijsten eiste. De SVV kende intussen een sterke ontwikkeling, op de golfslag van de welvaarts- en verzorgingsstaat (UFI-DEC). Maar die bloei ging ten koste van de SV als politieke vrouwenvereniging.

De katholieke partij had zich al voor de oorlog voor het vrouwenkiesrecht uitgesproken. Na de oorlog werden de vrouwen aan christen-democratische zijde mee gemobiliseerd in de koningskwestie en de schoolstrijd. De CVP-vrouwen voerden, meer aan Vlaamstalige dan aan Franstalige kant, vrouwgerichte verkiezingscampagnes vanaf 1946 en pakte bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1964 uit met een actie 'Eén vrouw op iedere CVP-lijst op een verkiesbare plaats'. Vanaf de jaren zeventig lanceerde ook KAV zich in de politiek, te beginnen met de eerste Stem-Vrouwactie voor de gemeenteraadsverkiezingen van 1970 en de parlementsverkiezingen van 1971.

De relativiteit van 1974

Het is pas bij de verkiezingen van 1974 dat dit motto overgenomen werd door een breder feministisch front met de Nationale Vrouwenraad, het Vrouwen Overleg Komitee en de Verenigde Feministische Partij als belangrijke medespelers. Dat leidde toen tot een forse zetelwinst: van 11 naar 26 parlementszetels. Maar het zou fout zijn die sprong eenzijdig aan de feministische agitatie van het begin van de jaren zeventig toe te schrijven. Het behoedzame bewustmakingsproces was veel eerder ingezet. De feministische agitatie heeft de achteruitstelling van de vrouwen in de maatschappij kortstondig en op een spectaculaire wijze in het centrum van de publieke aandacht gebracht. Maar de vraag naar meer politieke inspraak van vrouwen was sinds 1948 onafgebroken aan de orde; alleen werd ze lange tijd niet luid genoeg geformuleerd om gehoord te worden. Bovendien is het effect van de radicaliseringsgolf in de jaren zeventig onvoldoende geweest om een echte ommekeer te bewerken. De toename van het aantal vrouwen in het Parlement tussen 1974 en de laatste verkiezingen voor de hervorming van Kamer en Senaat in 1991 (van 6,6 naar 10,1%) was in verhouding niet groter dan die tussen 1949 en 1974 (van 3,3 naar 6,6 %).

Regionale en supranationale vertegenwoordiging

Door de federalisering van de instellingen is de verdeling van de politieke bevoegdheden grondig gewijzigd. Parallel werd het zetelaantal in het federale Parlement aangepast. In 1993 werd het aantal kamerleden teruggebracht van 212 naar 150, maar dit is niet gebeurd ten koste van de vrouwelijke aanwezigheid die integendeel toenam van 9 tot 12 %. De Senaat telt sindsdien slechts 71 zetels meer en ook haar bevoegdheden zijn ingekrompen. Is dat de verklaring voor de opvallend grotere vrouwelijke aanwezigheid in de Senaat, van 11 naar 24 %?

De institutionele hervormingen hebben een machtsspreiding tot gevolg gehad. Daarbij is het totale aantal te begeven zetels (federale Parlement + Vlaamse Raad + Waalse Gewestraad; de Brusselse Hoofdstedelijke Raad en Raad van de Duitstalige Gemeenschap behielden hetzelfde aantal zetels) bij de verkiezingen van 1995 nog met 6 % toegenomen. (4) Dat is een eerste verklaring voor de relatief gemakkelijke toegang van vrouwen tot die organen, maar een tweede verklaring moet allicht ook gezocht worden in het geringere prestige dat ze uitstraalden. Toch zijn er verschillen: de Brusselse Hoofdstedelijke Raad telde in 1989 al 24 % vrouwelijke verkozenen, in 1995 een kwart, daarna volgt de Vlaamse Raad met 16 % in 1995, terwijl de Waalse Gewestraad ver achterophinkt met nog geen 10 %.

Deze situatie weerspiegelt de regionale verschillen die zich al voor de federalisering lieten gevoelen. Het kiesarrondissement Brussel was al langer de thuishaven van eminente vrouwelijke mandatarissen, vooral uit hogere liberale en socialistische kringen, zoals Marie Spaak-Janson, Isabelle Blume en Georgette Ciselet. Bij de verdeling van de kamerzetels toonden de Vlaamse partijen en partijfracties vanaf het begin van de jaren zestig een iets vrouwvriendelijker gelaat. Aan Waalse kant daarentegen bleek het effect van de feministische agitatie van de jaren zeventig, met een opgemerkte toename van het aantal vrouwelijke verkozenen in de Kamer in 1974, snel uitgeblust en werd de inhaalbeweging pas in 1991 ingezet.

Voor het Europees Parlement moesten vrouwen geen strijd met al zetelende mannen aangaan. Bovendien werd de reële macht en het prestige van het Europees Parlement geringer ingeschat dan die van het nationale Parlement. Dat kan verklaren waarom de vrouwelijke aanwezigheid in Europa proportioneel groter is dan die in het nationale Parlement en in de regionale parlementen. En dit geldt niet alleen voor België, maar voor de meeste lidstaten. De klassieke argumentatie dat vrouwen het moeilijker hebben met een politiek engagement omwille van hun 'familiale plichten', is dus misschien minder consistent dan verwacht. De Europese politicae slagen er althans wel in regelmatig verscheidene dagen uithuizig te zijn.

En de uitvoerende macht?

Naast kiesrecht en het recht verkozen te worden, is er het recht om regeringsverantwoordelijkheid te dragen. Alhoewel het aantal vrouwelijke ministers en staatssecretarissen tot op heden erg beperkt is gebleven, zijn vrouwen de laatste jaren verhoudingsgewijs beter vertegenwoordigd in de uitvoerende dan de wetgevende macht. De eerste vrouwelijke minister trad aan in 1965 en wel voor een departement waarvoor ze geen concurrente van een mannelijke voorganger kon zijn aangezien het om een nieuw departement ging: het ministerie van Gezin, in 1966 uitgebreid tot ministerie van Gezin en Huisvesting. In de twee volgende regeringen vanaf 1968 werden geen vrouwelijke ministers meer benoemd, tot 1973 toen kortstondig twee vrouwelijke staatssecretarissen werden aangesteld. Maria Verlackt (CVP) kreeg toen, zoals Marguerite De Riemaecker vóór haar, een typisch 'vrouwelijk' departement toegewezen (Gezin). Irène Pétry (PSB) belandde op een op het eerste gezicht minder vrouwelijk domein, namelijk Ontwikkelingshulp; maar daar moet bij aangestipt worden dat de SVV zich sinds de jaren zestig sterk voor de hulp aan ontwikkelingslanden had ingespannen.

Rika De Backer-Van Ocken werd in 1974 de eerste vrouwelijke minister die zich geruime tijd in die hoge functie kon handhaven. Ze behield de portefeuille Nederlandse Cultuur en Vlaamse Aangelegenheden in drie opeenvolgende regeringen, vanaf 1974 tot 1979, en werd tot 1981 in de vijf volgende regeringen opgenomen als minister of staatssecretaris met een bevoegdheid voor de Vlaamse Gemeenschap. Cécile Goor-Eyben (PSC) maakte deel uit van vijf opeenvolgende regeringen van 1980 tot 1985, met een nationale of regionale bevoegdheid voor de Brusselse aangelegenheden. De benoeming van vrouwen voor uitvoerende functies op gewest- of gemeenschapsniveau werd vanaf 1979 een echte strategie: ook Rika Steyaert, Lydia De Pauw-Deveen, Lucienne Herman-Michielsens en Annemie Neyts volgden die weg. Ze belandden in een vaak moeilijke situatie te midden van de verhitte discussies over de staatshervorming. De grote mannelijke tenoren behielden intussen de nationale ministeriële bevoegdheden.

In de vijfde regering-Martens (1981-1985) werden opnieuw twee vrouwelijke staatssecretarissen met een niet-communautaire bevoegdheid benoemd: Paula D'Hondt-Van Op Den Bosch voor PTT en Jacqueline Mayence-Goossens voor Ontwikkelingssamenwerking. Deze opsomming is niet exhaustief, maar toont voldoende aan dat vrouwen zich geleidelijk een weg wisten te banen tot in de regeringen, met inbegrip van echte sleutelfuncties zoals Miet Smet als minister van Tewerkstelling en Arbeid sinds 1991 en Magda De Galan voor Sociale Zaken. Meer vrouwen zijn nochtans een trede lager beland, in een functie van staatssecretaris. (5) Op het regionale niveau is de situatie opnieuw erg ongelijk, met momenteel geen enkele vrouw in de Waalse en Brusselse regering, maar wel Laurette Onkelinckx als minister-president van de Franse Gemeenschapsregering, en twee vrouwen in de Vlaamse regering, Wivina Demeester en Anne Van Asbroeck die intussen werd opgevolgd door Brigitte Grouwels.

De slotsom luidt onvermijdelijk dat de vrouwelijke aanwezigheid in de wetgevende en de uitvoerende macht, een halve eeuw na de invoering van het vrouwenkiesrecht, nog steeds erg beperkt is gebleven. De gelijke politieke rechten van vrouwen hebben zich aan de vooravond van de 21ste eeuw nog niet vertaald in een gelijke participatie in de besluitvorming. Dat is overigens een algemene vaststelling in de westerse wereld, de Scandinavische landen uitgezonderd. Die vaststelling vraagt om een genuanceerde verklaring.

VERKLARINGEN VOOR HET 'VROUWELIJKE DEFICIT'

Waarschuwingen vooraf

Wie zoekt naar een verklaring voor de aanslepende ondervertegenwoordiging van vrouwen in de Belgische politiek, speelt onvermijdelijk in op de actuele bekommernis terzake. Het is een vraag die nauw aansluit bij het engagement van vrouwen vandaag die, met de quotawet als hefboom en de pariteit als doel, streven naar de gelijkheid van mannen en vrouwen in de politiek. Maar het zou fout zijn die actuele bekommernis te transplanteren naar het verleden. De evolutie van 1948 tot vandaag is samen te vatten als een bijzonder traag mutatieproces. Mannen én vrouwen vertrokken van het standpunt dat hooguit 'enkele' vrouwen aan politiek moesten doen om er de 'vrouwelijke belangen' te behartigen: van Maria Baers die het égalitaire feminisme verwierp als 'onvolkomen en zelfs gevaarlijk', over de socialisten die 'le rôle propre de la femme et sa grandeur spécifique' beklemtoonden, tot Georgette Ciselet die op haar beurt pleitte voor de erkenning van de typisch vrouwelijke kwaliteiten. (6) Het voorlopige eindpunt is het principiële standpunt, dat door de vrouwenafdelingen van verschillende partijen, feministische drukkingsgroepen en deels ook door de traditionele vrouwenverenigingen werd doordrukt, dat minstens een derde van de wetgevende lichamen uit vrouwen moeten bestaan, en dat niet alleen te wille van de belangen van de vrouwelijke helft van de samenleving, maar van het algemeen maatschappelijk belang. Maar de quota zijn niet onbesproken en de pariteitseis is dat evenmin.

Het zoeken naar een verklaring voor de vrouwelijke ondervertegenwoordiging houdt een tweede gevaar in: dat van het napraten van het klassieke rijtje problemen die vrouwen

ondervinden om zich politiek waar te maken: de zware belasting van vrouwen die nog altijd het grootste deel van het huishouden en de zorgtaken op zich nemen, het probleem van de avondvergaderingen en de weekendactiviteiten, het sterke machtsbehoud van mannen en de gebrekkige interesse van vrouwen voor de politiek. Dergelijke verklarende elementen blijven heel sterk hangen in de sfeer van de traditionele rolverdeling en zijn zonder meer oppervlakkig, want ze verduidelijken helemaal niet waarom die belemmeringen nog niet zijn opgeheven. Bovendien is het gevaar niet denkbeeldig dat het eindeloos herhalen van de hinderpalen die vrouwen moeten overwinnen om zich politiek waar te maken, uiteindelijk alleen maar contraproductief werkt. Ze maken het politieke bedrijf er niet aantrekkelijker door en kunnen al te gemakkelijk als excuus worden gehanteerd om een politiek engagement te ontlopen of een politieke mislukking te rechtvaardigen.

De ongelijkheid als norm

Het 'vrouwelijke deficit' sinds 1948 is niet onmiddellijk opgevallen en heeft ook geen reacties uitgelokt. Het is pas toen er een echte kloof ontstond tussen de aanwezigheid van vrouwen in andere domeinen van het maatschappelijke leven, inzonderheid het onderwijs en het beroepsleven, dat de contestatie vorm kreeg. Bij de bespreking in 1948 van het wetsvoorstel over het vrouwenkiesrecht stelde Isabelle Blume vast dat het verreweg de meeste vrouwen, ongeacht hun ideologische overtuiging, aan een voldoende politieke vorming ontbrak. (7) De vrouwen zelf stelden allesbehalve hoge eisen: in 1946 vroeg de Algemene Raad van Katholieke Vrouwen aan de CVP-PSC dat 'minstens twee tot drie katholieke vrouwen' in de Kamer en in de Senaat zouden worden opgenomen. De liberale partij stelde zich jarenlang tevreden met enkele boegbeelden, zoals Georgette Ciselet. Zowel de partijen als de vrouwen zelf wensten eerder een kwalitatief hoogstaande dan een kwantitatief sterke vrouwelijke aanwezigheid in de politiek. En intussen werd de klassieke taakverdeling gehandhaafd. De overgrote meerderheid van de samenleving aanvaardde dat de politiek een mannenzaak was. Het zou dus een echt anachronisme zijn de politieke ongelijkheid voor de hele onderzochte periode over eenzelfde kam te scheren. Het bewustwordingsproces terzake is eigenlijk een kwestie van een enkele generatie geweest.

Het oudste én meest gehoorde argument om de minimale aanwezigheid van vrouwen in de politiek te verklaren, is terug te brengen tot de semi-biologische redenering dat vrouwen 'van nature' een afkeer hebben van politiek; dat zij niet zouden houden van de politieke 'strijd' en zich ongemakkelijk zouden voelen in grootse projecten. Vrouwen zouden integendeel 'van nature' neigen naar het kleinschalige en de concrete acties die aansluiten bij hun persoonlijke ervaringswereld. Het treft dat dit 'naturalistische' vertoog, dat zo zorgvuldig in de 19de eeuw was opgebouwd, tot ver in de 20ste eeuw met variaties werd herhaald. Het zuivere 'verschil' tussen mannen en vrouwen werd stilaan minder in de verf gezet, maar men ging spreken van 'gelijkwaardigheid-in-het-verschil' en van 'complementariteit', waarbij vrouwen geprezen werden voor hun 'natuurlijke' aanleg voor zorgtaken, terwijl hen weinig affiniteiten werden toegemeten met het harde debat op het publieke forum.

Dat vrouwen geen interesse hebben voor de politiek vond op het eerste gezicht een bevestiging in de klaagzang, in nagenoeg alle partijen, dat er geen bekwame vrouwen bereid gevonden werden om zich politiek te lanceren. In de CVP-PSC dook die klacht al in de jaren vijftig op. Ze is zich blijven herhalen tot aan de invoering van de quota die de partijen gedwongen hebben om intens naar kandidates op zoek te gaan, en die zijn er nu blijkbaar wel aangezien er bij de gemeente- en provincieraadsverkiezingen van 1994 (quotum van 25 %) geen probleem van lijsten met niet ingevulde plaatsen werd signaleerd. Moet er niet veeleer gezocht worden naar diepliggendere verklaringen voor de zo vaak vermelde vrouwelijke desinteresse? In welke mate zijn vrouwen getekend door generaties van ongelijke rolsocialisatie? In welke mate heeft het onderwijs de klassieke rolpatronen steeds weer bevestigd? In welke mate heeft de geringe participatie van geschoolde vrouwen op de arbeidsmarkt remmend gewerkt? En wat is het effect

geweest van de massale integratie van vrouwen in het sociaal-culturele, caritatieve en kerkelijke verenigingsleven, naast en buiten de economische en politieke netwerken?

Wegens hun specifieke kwaliteiten kregen vrouwen vanaf 1948 ook een heel andere taak in de politieke wereld toebedeeld. De hen aangemeten opdracht sloot overigens perfect aan bij het discours dat al door de feministische beweging rond de eeuwwisseling was gehanteerd: participeren aan de macht, niet omwille van de machtsverwerving op zich, maar om veranderingen door te voeren. De intrede van vrouwen in de politiek gebeurde in een klimaat van economische en sociale problemen, met inbegrip van het gevreesde morele verval. Sinds de 19de eeuw al hadden vrouwen een aantal mannelijke 'praktijken' aangeklaagd: het alcoholisme, de prostitutie, het geweld. Niet zij hadden om de sociale kwalen en om de oorlog gevraagd. Maar ze hadden die problemen evenmin een halt kunnen toeroepen. Omdat zij niet de oorzaak van die kwalen waren, kregen ze haast automatisch een aureool van deugdzaamheid aangemeten. Zo is het te begrijpen dat zij om hulp werden geroepen om het alcoholisme en de prostitutie de wereld uit te helpen, om de vrede te doen zegevieren op de oorlog, om de politiek een 'menschelijker' karakter te geven: niet omdat ze de gelijke werden geacht van de man, niet uit hoofde van 'universele rechten', maar precies omwille van hun specifieke bevoegdheden en kwaliteiten, omwille van hun grotere deugdzaamheid.

Door het accent te leggen op de eigen kwaliteiten van vrouwen kwam het in de politieke wereld, zoals in de privé-sfeer, zeer snel tot een taakverdeling, waarbij enig wantrouwen van mannelijke politici ten aanzien van vrouwelijke 'bemoeienis' op hun terrein niet afwezig was. De taakverdeling werd nog in de hand gewerkt door de tijdsomstandigheden: vrouwen betraden de politieke arena toen het liberale staatsconcept steeds meer verlaten werd ten voordele van economisch en sociaal interventionisme. Precies in het sociale beleid zijn vrouwen een plaats gaan innemen, overeenkomstig de ervaringen die zij van oudsher in de zorgtaken hadden opgebouwd. Aangezien zij in die snel expanderende sociale sector geen rechtstreekse competitie met mannen moesten aangaan, werd hun intrede daar niet betwist. Vanaf 1921 al waren vrouwen op gemeentelijk vlak gemakkelijk bereid gevonden zich toe te leggen op de zuigelingenzorg, het onderwijs en de sociale bijstand. Op die manier hebben zijzelf bijgedragen tot de afbakening in de politiek van een vrouwelijk en een mannelijk werkingsveld, waardoor het verschildenken nogmaals in stand werd gehouden.

Sindsdien blijft de samenleving als het ware schipperen tussen het principe van de gelijkheid en de erkenning van de universele rechten enerzijds, en de bevestiging van specifieke eigenschappen en bevoegdheden anderzijds. Wie die dualiteit voor ogen houdt, komt tot de vaststelling dat het actuele discours zeer sterk lijkt op het discours dat decennia geleden al werd gevoerd. En dat verklaart tevens waarom vrouwen zich weinig aangesproken voelen door de politiek: dat discours werkt niet bepaald mobiliserend.

Oude plichten versus nieuwe rechten

Het voortleven van stereotiepe denkbeelden is in grote mate ook het gevolg van de houding van de meerderheid van de vrouwen zelf. Voor de meesten bleven de gezinstaken veruit prioritair. Dat mannen voorrang geven aan hun carrière wordt als normaal beschouwd; wanneer vrouwen het accent op hun loopbaan leggen, wordt dat als iets 'onvrouwelijks' ervaren. Van vrouwen wordt snel gevreesd dat ze hun gezin verwaarlozen ter wille van de politiek of het zakenleven; niet mannen, maar vrouwen met een beroepsleven worden gemakkelijk met de vinger gewezen. Die culpabilisering in één richting remt uiteraard de verandering van de rolpatronen. De samenleving blijft er impliciet of expliciet van uitgaan dat vrouwen verantwoording moeten afleggen voor hun activiteiten buitenshuis. Zij worden beoordeeld naar de mate waarin ze erin slagen hun beroepsleven harmonieus te verenigen met hun taken in het gezin.

Dit wil zeggen dat er een permanente spanning bestaat tussen enerzijds de formele politieke rechten die in 1920 en 1948 aan vrouwen werden toegekend en anderzijds de hardnekkige tradities die hen voorbestemmen tot zorgtaken in de privé-sfeer. Vrouwen

verkregen deze eeuw wel een hele reeks rechten en kansen, maar zijn daardoor hun oude plichten niet kwijtgeraakt, met name de rol van zorgzame moeder en perfecte huishoudster. Voor politiek geïnteresseerde vrouwen moet dit tot een kwellend dilemma hebben geleid: ofwel toegeven aan hun ambitie zich politiek te engageren, met het onbehagelijke gevoel tot gevolg dat ze hun 'huiselijke plichten' verwaarlozen, ofwel afzien van een politiek engagement met het onbehaaglijke gevoel dat ze zichzelf moeten wegcijferen.

Dit dilemma werd aangetroffen in interviews met oudere politicae. Maar ook in gesprekken met de jongere generatie blijkt dat de sporen van de klassieke rolpatronen nog niet verdwenen zijn. Zowel mannelijke als vrouwelijke politici bevestigen dat uiteindelijk de vrouw de behoedster is van het gezin. Aan Franstalige zijde is die visie zeer sterk aanwezig in een recent interview met vijf politicae. In hun denken overheerst de moeder op de politica. De aanhef van het artikel laat daarover trouwens geen twijfel bestaan: 'La politique oui. Mais les enfants d'abord. Femmes jusqu'au bout des ongles. Et c'est bien comme cela qu'on les aime' (8) De huidige generatie Vlaamse politicae laat zich in interviews duidelijk minder met de moederrol identificeren. Maar ze worstelt evenzeer met het probleem van de verwachte permanente beschikbaarheid in de politiek, in combinatie met haar eindverantwoordelijkheid in het gezin. (9) Wanneer vrouwen over hun politieke carrière praten, brengen ze zelf het probleem te berde van de moeilijke combinatie met hun gezinsleven. Wanneer vrouwen slagen in de politiek, dan wijten ze dat eerder aan een goede familiale organisatie, dan aan hun politieke ambitie en hun bekwaamheid.

Verschuivende patronen

Sedert 1945 heeft er zich nochtans een geleidelijke mentaliteitswijziging voorgedaan, parallel met veranderingen in alle domeinen van de samenleving. Om de moeizame intrede van vrouwen in de politiek na 1945 te verklaren, evenals hun relatief grotere aanwezigheid vandaag, moet rekening worden gehouden met de brede sociaal-economische en politieke context. Het ogenblik waarop vrouwen politieke rechten verwierven – 1920 – was geen probleemloze fase uit de Belgische geschiedenis. Dat heeft zeker gewogen op de manier waarop vrouwen zich in de politieke wereld hebben ingepast. Na de oorlog belandde het land in een opeenvolging van politieke, monetaire en economische problemen. Tijdens het interbellum deed er zich een crisis van het parlementaire regime voor, waarbij de opgang van extreem rechts in de hand werd gewerkt door allerlei schandalen. In de economische crisis van de jaren dertig werden vrouwen geconfronteerd met de massale werkloosheid, in combinatie met discriminerende maatregelen om gehuwde vrouwen uit de arbeidsmarkt te stoten. Precies in die bijzonder woelige jaren, waarin de publieke opinie in het algemeen het politieke bestel sterk begon te wantrouwen, kregen vrouwen voor het eerst inspraak in de politiek. Zij deelden het algemene wantrouwen, maar dat bracht hen er niet toe te stemmen voor politici van hun eigen sekse. De meeste vrouwen hebben decennialang niet voor vrouwen gestemd. Er zijn georkestreerde campagnes nodig geweest om hen ervan te overtuigen aan vrouwen vertrouwen te geven. Vandaag krijgen vrouwen duidelijk wel dat vertrouwen, wat blijkt uit het behaalde aantal voorkeurstemmen. Opinieonderzoek zou moeten uitwijzen in welke mate die wending te verklaren is door een toenemende wil bij vrouwen én mannen om de politieke gelijkheid te realiseren en/of de wil tot verandering in de politiek.

Tussen 1948 en 1998 hebben steeds meer meisjes voortgezet onderwijs gevolgd, de zogenaamde democratisering van het hoger onderwijs is overigens in belangrijke mate een feminisering geweest, en zijn vrouwen in steeds grote aantallen toegetreden tot de arbeidsmarkt. Parallel met de stijging van de levensstandaard nam de consumptiedrang toe, wat de behoefte aan een dubbel inkomen aanwakkerde. Dankzij elektrische huishoudapparaten werd het voor vrouwen ook gemakkelijker het huishouden met buitenshuisarbeid te combineren. Wanneer bovendien efficiënte contraceptiva (de pil) op de markt kwamen, was de weg vrij voor veranderingen in de echtelijke relaties. Vrouwen

werden onafhankelijker, maar kregen tegelijkertijd bijkomende verantwoordelijkheden. Terwijl de damesbladen het beeld van de ideale vrouw afficheerden – jong, knap en dynamisch, de supervrouw die met de glimlach als het ware de wereld veroverde – werden vrouwen de facto beladen met een dubbele dagtaak.

Te midden van die smeltkroes van nieuwe gedragspatronen, bleef de politieke wereld merkwaardig immobiel. Terwijl competente vrouwen steeds verder doordrongen in allerlei ‘mannelijke’ beroepssectoren – zoals het gerecht (vrouwen werden 1948 toegelaten tot de magistratuur), de geneeskunde en de bedrijfswereld – kregen ze nog altijd moeilijk toegang tot de politiek. Competentie leek voor hen soms zelfs een hinderpaal te zijn om een verkiesbare plaats op de lijsten te bekomen: partijen gaven niet zelden de voorkeur aan onopvallende vrouwen.

Dat verklaart waarom het politieke bedrijf door vrouwen als vrouwonvriendelijk wordt ervaren. Ze keuren de bestaande politieke praktijken af die vrouwen steeds weer naar de achtergrond duwen en hen dwingen tot een ware slijtageslag zonder einde: de eeuwige vergaderziekte, het doorverwijzen naar commissies, de oeverloze debatten, het lobbywerk achter de schermen, tot en met de palavers in voetbalstadions en op de obligate pensenkermissen. (10) ‘Vrouwen hebben gewoon minder tijd om aan parallelle machtsvorming te doen’, aldus Anne Van Lancker. (11) Het mannelijke politieke model wordt steeds duidelijker door vrouwen kritisch bevraagd en in meer dan een opzicht onaantrekkelijk en inefficiënt bevonden. Dit alles roept vragen op naar de eigen spelregels van het politieke bedrijf en de specificiteit van de hinderpalen die ze opwerpen voor de politicae.

Conjuncturele en structurele hinderpalen

Dat vrouwen het moeilijk hadden en nog steeds moeilijk(er) hebben om zich politiek te lanceren en te handhaven, is in eerste instantie het gevolg van de diepverankerde rolverdeling in de samenleving. Het ‘vrouwelijke deficit’ wordt nog versterkt door het partij- en het electorale systeem dat in meer dan in een opzicht conjunctureel en structureel in het nadeel van vrouwen werkt.

Als eerste hinderpaal moesten vrouwen uiteraard weten door te dringen in het historisch gegroeide, exclusief mannelijke partijapparaat. (12) Ze moesten zich aanvaardbaar weten te maken als valabele electorale kandidaten. Het zou fout zijn dit proces eenzijdig voor te stellen als een vrouwelijk indringingsmanoeuvre. Er zijn talrijke voorbeelden van vrouwen aan wie uitdrukkelijk gevraagd werd om zich kandidaat te stellen, soms meer dan eens zo bijvoorbeeld Magdalena Van Daele-Huys, Huberte Hanquet, Jacqueline Herzet en Marianne Thyssen. Vrouwen waren veel gemakkelijker te mobiliseren voor anoniem klusjeswerk ten voordele van de partij – zoals de organisatie van tombola’s, de verkoop van partijkaarten en het secretariaat – dan voor een politiek engagement in eigen naam. Dit sluimerende politieke potentieel werd door de partijen zelf niet altijd voldoende naar waarde geschat en gevaloriseerd. De bal moet ook naar de vrouwen zelf worden teruggekaatst die onvoldoende blijf geven van zelfvertrouwen en ambitie.

De geringere vrouwelijke strijdbaarheid heeft hen herhaaldelijk parten gespeeld bij de samenstelling van de kieslijsten. Tekenend hiervoor is dat alle partijen sinds 1949 procentueel nagenoeg altijd meer vrouwelijke kandidaten op hun lijsten hebben opgenomen dan dat ze vrouwelijke verkozenen naar het Parlement hebben gestuurd: vele vrouwelijke kandidaten belandden systematisch op onverkiesbare plaatsen. Bovendien valt het op dat het percentage vrouwelijke kandidaten sinds 1949 gestaag is blijven toenemen, maar die progressie was er niet aan de kant van de verkozenen. Het systeem van lijstsamenstelling kan verschillen van partij tot partij en heeft in de loop der jaren soms wijzigingen ondergaan, maar meermaals blijkt de informele besluitvorming belangrijker dan de formele en is de greep van de centrale partij-instanties op de lokale en intermediaire structuren groot. Vrouwelijke kandidaten zijn daarbij als het ware overgeleverd aan de mannelijke goodwill om hen al dan niet een verkiesbare plaats te bezorgen. Daarbij spelen twee elementen. Aangezien partijen zich bij de keuze van kandidaten laten leiden door de kansen op electoraal succes, zijn ze ten eerste geneigd

de bestaande vooroordelen te handhaven en vrouwen dus te verwijzen naar minder gunstige plaatsen op de kieslijsten. Ten tweede speelt de mannelijke drang tot machtsbehoud, met tot gevolg dat vrouwen gedwongen worden minder gunstige plaatsen te aanvaarden of hun eerder verworven plaats bij een volgende ronde opnieuw aan een man af te staan.

Zo werden vrouwen in verschillende partijen omwille van wisselende electorale verhoudingen periodisch uitgestoten. Vrouwen komen en gaan overeenkomstig de conjuncturele electorale verschuivingen. In de liberale partij hebben vrouwen het altijd moeilijk gehad omdat de partij zelf minder goed scoorde dan de christen-democratische en de socialistische familie. Aan socialistische en aan christen-democratische zijde viel in 1965 en 1968, toen de liberalen beter scoorden, een aantal vrouwen uit de boot.

Aan CVP-PSC-zijde moet in dit verband de aandacht getrokken worden op de standenstructuur die voor vrouwen als een hefboom, maar soms ook als een rem heeft gewerkt. Aan de ene kant hebben de drie christelijke standen – de arbeiders, de boeren en de middenstand – gaandeweg ook vrouwelijke kandidaten op de kieslijsten geplaatst. Ze deden dat in samenspraak met of onder druk van hun standsgebonden vrouwenverenigingen die een belangrijk kiespotentieel vertegenwoordigden. Verscheidene politicae kwamen uit of werden door KAV, Boerinnenbond/KVLV en CMBV naar voren geschoven. Maar de complexe lijstsamenstelling, waarbij per kiesarrondissement ook verdeelsleutels per stand worden gehanteerd, kan ook nadelig werken, wanneer bijvoorbeeld in een bepaald arrondissement een beschibare vrouw niet tot de gewenste stand behoort.

Het mechanisme van de coöptatie werkt eveneens als een tweesnijdend zwaard. Het is eerst door de socialistische en later door de katholieke en de liberale partij aangewend geweest om enkele erg gewaardeerde vrouwen, als het ware als dé vertegenwoordigers van hun sekse, in het Parlement te brengen: Marie Spaak-Janson, Maria Baers, Georgette Ciselet en later bijvoorbeeld Lucienne Herman-Michielsens, Jeanne Driessen en Nora Staels. Maar dit gebaar maakte het voor de betrokken vrouwen moeilijker zich politiek hard op te stellen: zij werden welwillend gecoöpteerd, maar konden niet schermen met een talrijke electorale achterban. Zij genoten het prestige van het senatorschap, maar zetelden in de Kamer met het minst reële politieke macht. De Coöptatie bood vrouwen bovendien geen politieke zekerheid: Jeanne Driessen moest de senaatszetel, die ze in 1954 van Baers had overgenomen, in 1965 naar Raf Hulpiau laten gaan. Na de verkiezingen van 1965 en 1968 werd overigens geen enkele vrouw gecoöpteerd.

Toch hebben enkele zeldzame vrouwen bewust gekozen voor coöptatie, bijvoorbeeld Nora Staels, omdat zij op die manier van electorale campagnes werden ontlast. Niettemin is coöptatie voor vele vrouwen een belangrijke toegangsweg tot het Parlement geweest. De recordhoudster is uiteraard Marie Spaak-Janson geweest die, met uitzondering van de oorlogsjaren, vanaf 1921 tot 1958 zonder onderbreking gecoöpteerd senator is geweest. Haar coöptatie werd overigens nooit in twijfel getrokken; ze zetelde niet minder dan 33 jaar in de Senaat, met de allure van een gevestigde instelling. In de periode 1946-1954 en opnieuw vanaf 1977 was ongeveer 15 % van de vrouwelijke senatoren gecoöpteerd. Coöptatie is voor vrouwen een interessant alternatief.

De weg naar de Senaat via de provincieraden is voor vrouwen veel minder evident geweest, wat uiteraard ook samenhangt met het feit dat het aantal vrouwen in de provincieraden zelf erg gering was. De vrouwelijke politieke carrière verliep tot in de jaren zeventig zelden hiërarchisch: van gemeenteraadslid over provincieraadslid tot parlamentslid. Het is pas wanneer de vrouwen zelf zich uitdrukkelijker zijn gaan manifesteren, vanaf 1974, dat het aantal provinciale senatoren is toegenomen. Het is die weg die door Paula D'Hondt, Lydia De Pauw, Rika De Backer en Magda Aelvoet is gevolgd.

Het vrouwelijk assertief gedrag sinds de jaren zeventig heeft echter ook een keerzijde. De vraag naar meer vrouwelijke kandidaten op de lijsten werd door de partijen gemakkelijk vertaald door het lanceren bij elke stembusslag van enkele nieuwe jonge en onervaren vrouwen waarvan er velen nooit verkozen geraakten en anderen maar kort in de politiek zijn gebleven. Bijgevolg werd de kwantitatieve toename die sinds 1974 werd

gerealiseerd, door die inefficiënte rekrutering van vrouwelijk politiek personeel een stuk ontkracht.

Om zich politiek te kunnen lanceren en/of te handhaven heeft een aantal vrouwen bewust gebruikgemaakt van de tactiek van de opvolgersplaatsen. De plaats van eerste opvolger biedt immers meer garantie op een mandaat dan een ongunstige plaats op de eigenlijke kandidatenlijst. Niet minder dan 40 vrouwen, vooral Nederlandstaligen van christen-democratische en socialistische signatuur, zijn in de voorbije halve eeuw via opvolging in het Parlement beland. Maar het 'omwegmanoeuvre' via de eerste opvolging biedt, zoals de coöptatie, geen absolute zekerheid en erg bevredigend is het voor de betrokken vrouwen evenmin omdat ze zich niet als echte 'verkozenen' kunnen profileren. En dan is er nog het probleem van de kiesomschrijvingen. In grote kiesarrondissementen zoals Brussel, met verscheidene verkozenen per partij, kunnen vrouwen soms gemakkelijker doorbreken dan in kleine kiesomschrijvingen. Wanneer partijen in een bepaald arrondissement niet meer dan één of een paar zetels kunnen veroveren, gaan die steevast naar de hoogst geplaatste mannelijke kandidaten. Of er dan nog een vrouw verkozen geraakt, is afhankelijk van het grillige spel van de apparentering. (13) Met een hoog aantal voorkeurstemmen staan vrouwen wel sterker, maar ook het mechanisme van de voorkeurstemmen werkt niet zuiver. Zolang de kopstem wordt gehandhaafd, kan de volgorde van de kieslijst bij de toewijzing van de zetels immers moeilijk doorbroken worden. Om veel voorkeurstemmen te behalen moeten vrouwen bovendien investeren in een persoonlijke kiescampagne. Vooral sinds de jaren zeventig is het belang van persoonlijke propaganda fors toegenomen, met alle financiële repercussies die eraan verbonden zijn. De partijen zelf investeren het meest in de best geplaatste (mannelijke) kandidaten. Bijgevolg is het niet denkbeeldig dat vrouwen tweemaal langer nadenken vooraleer ze het 'gezinsbudget' aanspreken voor een onzekere politieke carrière.

Waar kunnen vrouwen dan wel steun vinden? In het recente verleden is de opgedane ervaring in overheidsdiensten, aan universiteiten en vooral in ministeriële kabinetten voor een aantal vrouwen een springplank geweest naar de politiek. In een verder verleden en tot vandaag toe hebben de grote sociaal-culturele vrouwenorganisaties, met hun verdienstelijk beleidsvoorbereidend studiewerk achter de schermen van het politieke bedrijf, voor vele vrouwen uit hun rangen de weg naar de politieke rekrutering geopend. Ze werden er gevormd, ze vonden er een electorale achterban en kregen van daaruit politieke inspiratie mee. Maar niet zelden kloegen deze politicae achteraf over het gebrek aan permanente steun. Het sociaal-culturele vormingswerk voor vrouwen legde andere prioriteiten en stond, zeker tot in de jaren zestig, nog huiverachtig tegenover een te verregaand politiek engagement. Krachtige persoonlijkheden werden bij voorkeur in eigen huis gehouden: ze kregen in het vormingswerk zelf een leidende functie toebedeeld. Op die manier hebben de grote vrouwenorganisaties zelf de groei van een slagkrachtige politieke vrouwenbeweging vertraagd.

DIVERGERENDE IDEOLOGIEËN EN CONVERGERENDE STRATEGIEËN

Drie breuklijnen

De belangrijkste hinderpaal voor een krachtige politieke vrouwenbeweging is misschien wel de versnippering ervan geweest. De 19de-eeuwse suffragettes hebben nergens kunnen verhinderen dat de vrouwen ten eerste meegesleept werden in de grote politieke ideologieën van hun tijd en verdeeld geraakten over de bestaande politieke partijen die door mannen waren gevormd en met moeite enige opening naar de vrouwen hebben willen doorvoeren. De ideologische kloof tussen de partijen werd in België nog versterkt door het verzuilingsmechanisme dat de vrouwen verhinderde om over de zuilen heen een gezamenlijke politieke strategie uit te werken.

De communautaire kloof voegde daar een tweede breuklijn aan toe. Zo noemde de Nationale Vrouwenraad die in 1905 werd opgericht, zich statutair wel de neutrale federatie van de Belgische nationale vrouwenverenigingen, maar tot in de jaren zeventig droeg ze een uitgesproken Franstalig en burgerlijk cachet. De Nationale Vrouwenraad

hoedde er zich overigens voor, met haar behoedzaam progressief feminisme, in de partijpolitieke vaarwaters verstrikt te geraken. Voor de zuilgebonden vrouwenorganisaties van hun kant werd de toetreding tot een overkoepelende federatie pas mogelijk na de ideologische pacificering die mede door het schoolpact (1958) en het cultuurpact (1972) werden bewerkt. De hinderlijke neutraliteit van de Nationale Vrouwenraad kon toen plaatsmaken voor een welbegrepen pluralisme.

De Europese eenmaking en de federalisering van België zijn de oorzaak van een derde vorm van versnippering van de beschikbare 'vrouwkracht'. Alle partijen zijn verplicht hun vrouwelijke kandidaten te spreiden over het regionale, het nationale en het Europese niveau, en zowel de wetgevende als de uitvoerende lichamen. Die spreiding komt de zichtbaarheid en de slagkracht van het vrouwelijke politieke potentieel zeker niet ten goede.

De partijlijn als hefboom of hinderpaal

Keren we terug naar 1948. Vrouwen maken sindsdien iets meer dan de helft uit van het electoraat. Het effect daarvan heeft zich onmiddellijk laten voelen: alle partijen hebben vanaf dan minstens enige aandacht besteed aan de 'vrouwvriendelijkheid' van hun programma's en vrouwelijke kandidaten opgenomen op hun kieslijsten. De algemeen geldende verklaringen voor de moeilijke politieke penetratie van vrouwen mogen nochtans niet verhullen dat er tussen de partijen betekenisvolle verschillen zijn geweest. De divergerende ideologieën waarop de partijen berusten, hebben onmiskenbaar een invloed gehad op de mogelijkheden voor vrouwen om zich politiek te engageren én zich als vrouw te profileren. De contrasten zijn groot. Zo blijkt de CVP-PSC, erfgenaam van de oude katholieke partij, aan vrouwen meer kansen te hebben geboden dan de liberale en socialistische partij, die nochtans gegroeid zijn uit het modernere gedachtegoed van de Verlichting.

Het linkse egalitarisme bood evenmin veel ruimte voor een aparte vrouwenwerking. Nochtans was aan socialistische zijde al vanaf het einde van de 19de eeuw sprake van de dubbele onderdrukking van vrouwen: door hun echtgenoot en door hun werkgever. Emilie Claeys stelde toen: 'la femme est le prolétaire du prolétaire'. Maar de socialistische partij heeft eisen van en voor vrouwen lange tijd in de koelkast gestopt, om voorrang te geven aan de klassenstrijd die een strijd werd genoemd tegen elke vorm van onderdrukking. De partijleiding had het erg moeilijk met de idee dat de mannelijke en vrouwelijke inschatting van de werkelijkheid verschillend kon zijn. De misogyne houding van de partij kan mee verklaren waarom een aantal vrouwen tijdens de radicalisering van het feminisme in de jaren zeventig eigen denk- en actiegroepen met een nieuw-linkse inslag hebben gecreëerd: Dolle Mina en Marie Mineur en vooral de Fem-soc groepen. Aan communistische kant werd vrouwelijke gettovorming evenmin geduld. Alleen hun aandeel in het verzet kan verklaren waarom communistische vrouwen kort na de oorlog prominent in de Communistische Partij aanwezig zijn geweest.

Aan christelijke kant werd zowel het liberale individualisme als het socialistische egalitarisme bestreden. De Kerk en de sociaal gevoelige katholieke elite streefden in de tumultueuze tweede helft van de negentiende eeuw steeds nadrukkelijker naar een harmonieuze samenlevingsopbouw. Ze pleitten, steunend op de geest van christelijke solidariteit, voor een derde weg, als alternatief voor liberalisme en socialisme. Volgens dit maatschappijmodel moesten alle constitutieve maatschappelijke geledingen een rechtmatige plaats en ontplooiingskansen krijgen: de landbouw, industrie en handel, stad en platteland, standen én klassen mannen én vrouwen. Overeenkomstig de sociale leer van de Kerk kreeg het conjugale gezin, als kleinste dragende cel van de samenleving, hierin een centrale plaats toebedeeld. Maar die principiële aandacht voor het gezin opende ook de deur naar de specifieke belangen van de vrouw als spil van het gezin. Het accent op de gezinsthematiek, in de vooroorlogse katholieke partij en nog nadrukkelijker in de naoorlogse Christelijke Volkspartij, creëerde voor vrouwen een eigen politieke ruimte. De CVP-PSC heeft hen ook expliciet gevraagd die ruimte in te nemen, met de opdracht om de gezins- en sociale dimensie van het partijprogramma gestalte te

geven. Maar met vrouwenemancipatie, in de betekenis van het doorbreken van het traditioneel rolpatroon in het gezin, had dat alles aanvankelijk niets te maken. Toch zijn er voldoende aanwijzingen dat CVP-vrouwen, vanuit de beperkte politieke manoeuvreerruimte die hen werd toegemeten, uiteindelijk het hele politieke veld zijn gaan betreden.

Ook het Vlaams-nationalisme en extreem rechts hebben wortels in het traditionalistische denken over het gezin en de 'dienende' functie van vrouwen daarin. Een deel van de Vlaams-nationalistische opinie heeft die gezinsopvatting nooit helemaal verlaten. Tot ver in de jaren zestig heeft de Volksunie de vrouwen louter de rol van steun aan de mannelijke politici en hulp aan de 'slachtoffers' van de repressie toebedeeld. Tot 1968 had de Volksunie geen enkele vrouw in het Parlement, sindsdien nooit meer dan twee per legislatuur, maar de partij mat zich de laatste jaren wel een vrouwvriendelijker imago aan. Extreem rechts is in opvallende mate naar de klassieke gezinsopvatting teruggekeerd, als een wapen tegen wat het morele verval van de samenleving wordt genoemd. Het Front National en het Vlaams Blok slagen er zelfs in een handvol vrouwen de politieke arena in te sturen met een programma dat de vrouw wil terugdringen naar de haard, zo mogelijk met het herstel van de maritale macht inbegrepen.

Het is de jonge ecologische beweging die het meest uitgesproken op mannen én vrouwen steunt. Met themata zoals pacifisme, milieubewustzijn en verkeersveiligheid sluit ze nauw aan bij bekommernissen die bij vele vrouwen leven, zonder daarom expliciet de feministische kaart te trekken. In Agalev en Ecolo hebben vrouwen van meet af ten volle geparticipeerd in de partijvorming. Maar dat blijkt niet echt ongewoon te zijn voor partijen die in het nieuwe sociale klimaat vanaf de jaren zestig tot stand zijn gekomen: ook in het Rassemblement wallon en het Front Démocratique des Francophones, twee communautaire partijen, hebben vrouwen zich van bij de aanvang relatief sterk geprofileerd. Het FDF verkoos in 1977 trouwens een vrouw, Antoinette Spaak, tot voorzitter.

Inbraak in de partijstructuren en de kieslijsten

Hoezeer de ideologische fundamenteën van de partijen ook verschillen, in nagenoeg alle partijen hebben vrouwen in de loop der jaren strategieën ontwikkeld om zich als groep te manifesteren. In alle partijen, behalve de twee extreem rechtse formaties, kwam vroeg of laat een vrouwenwerkgroep tot stand die de eigen belangen van vrouwen in de politiek ter harte wilde nemen. Of omgekeerd geformuleerd: in nagenoeg alle partijen heeft vrouwelijk ongenoegen geleid tot de vorming van politieke drukkingsgroepen van vrouwen. Die drukkingsgroepen trachtten vervolgens zich te verankeren in de bestuursorganen van de partij en afspraken af te dwingen over het aantal vrouwen op de kieslijsten. Dit wil eigenlijk ook zeggen dat de mannelijke partijstructuren er vanaf 1948 onvoldoende in geslaagd zijn de vrouwelijke helft van het electoraat op een aanvaardbare manier in de politiek te integreren. We overlopen kort de gang van zaken in de drie grootste politieke families.

Aangezien het vroege feminisme sterk in het liberale gedachtegoed geworteld was, verbaast het niet dat aan liberale kant al in 1923 een Nationale Federatie van Liberale Vrouwen totstandkwam die er een gemengde politieke en sociaal-culturele werking op nahield. Die Federatie kon na de oorlog haar werking hernemen en ze ook voortzetten na de partijhervorming van 1961. Maar de reële impact van de Federatie op de partij was wisselend. Toch had de liberale partij vanaf 1937 de gewoonte een vrouw aan te stellen als een van de drie ondervoorzitters en als partijsecretaris. De Femmes PRL en de PVV-Vrouwen konden de vrouwelijke aanwezigheid in de partijorganen veiligstellen. De PVV aanvaardde in 1981 ook het streefdoel van minimum een vijfde vrouwen op de kieslijsten. Annemie Neyts werd in 1985 de eerste Nederlandstalige partijvoorzitter. Maar de VLD heeft zowel het quotum op de kieslijsten als in de partijorganen afgeschaft. Sinds 1994 is ze natuurlijk wettelijk verplicht het quotum voor de kieslijsten opnieuw in te voeren. In de PRL genieten de vrouwen van een minimale vertegenwoordiging in de hoogste partij-instanties, die ook wisselt doorheen de jaren. Ze is tegen quota, maar

gaat wel akkoord met veranderingen aan het electorale systeem, met name de afschaffing van de kopstem.

De CVP-PSC benoemde sinds haar oprichting onmiddellijk na de oorlog één Nederlandstalige en één Franstalige vrouw in het nationale partijbestuur en hanteerde die regel – zij het niet probleemloos – ook op arrondissementeel en gemeentelijk niveau. Dat aantal werd eerst opgevoerd tot twee, daarna tot vijf en in 1977 tot een vijfde. De eenvijfde regel werd in de CVP vanaf 1987 uitgebreid tot de kieslijsten, aan PSC-zijde werd al voor de wettelijke invoering van de quota de eenderde regel ingevoerd. Maar al die maatregelen konden niet zonder zachte of harde vrouwelijke druk afgedwongen worden. Aan christen-democratische zijde was de steun van de partij, een Vrouwensecretariaat opgericht. Het kreeg de taak de politieke propaganda onder de toekomstige vrouwelijke kiezers te organiseren, maar ook een aantal vrouwen voor te bereiden op een politiek mandaat. De autonomie van het Vrouwensecretariaat was evenwel niet groot. Bovendien werd de vrouwelijke aanwezigheid in de partij steeds meer in overleg met de drie grote vrouwenorganisaties binnen de christelijke zuil gestalte gegeven. En die organisaties legden uit zichzelf de 'gepaste matiging' aan de dag. Dat verklaart waarom een aantal CVP-Vrouwen in 1974 met een nieuwe politieke drukkingsgroep is gestart, Vrouw en Maatschappij, die zich vanaf 1980 statutair kon doen erkennen als onderdeel van de partij, met een automatische integratie in de partijstructuren. De Femmes PSC zijn minder goed georganiseerd. In 1983 hebben ze een eigen politieke drukkingsgroep opgericht, Femmes et Société, naar het voorbeeld van Vrouw en Maatschappij. Nog vóór de invoering van de wet-Smet-Tobback voerden ze een herziening van hun statuten door waarmee aan vrouwen minimum 33% van de plaatsen op de kieslijsten werd gegarandeerd.

Hoewel de socialistische partij al in 1891, in het partijprogramma van Quaregnon, de politieke gelijkheid van de vrouw had vooropgesteld, heeft ze opvallend lang de integratie van vrouwen in de partijorganen tegengehouden. Er zijn twee uitzonderingen: Alice Melin en Yvonne Prince die beiden de functie van partijsecretaris hebben bekleed. De politieke voorlichting en vorming van vrouwen na de Tweede Wereldoorlog vanuit de SVV bleef beperkt. Vanaf de jaren zeventig ondernamen de socialistische vrouwen verscheidene pogingen om een eigen politieke vrouwenwerking gestalte te geven, met wisselend succes. In 1980 beperkte de SP zich tot de 'aanbeveling' een vierde van de bestuursfuncties in de partij voor vrouwen voor te behouden, in de PS werd een vijfde vooropgesteld. De verplichting volgde, zowel in de SP als de PS, pas in het begin van de jaren negentig.

Vrouwen in de politiek : (g)een eigen profiel ?

En ten slotte moet de vraag gesteld worden hoe de politica zich, te midden van het overwegend mannelijke politieke embroglio, heeft gedragen. Aangezien vrouwen in de politieke wereld een rariteit waren en het ten dele nog zijn, is het niet onwaarschijnlijk dat ze bijzonder gevoelig zijn geweest voor de reacties uit hun omgeving. Heeft dat geleid tot processen van adaptatie aan de mannelijke politieke norm of veeleer tot een versterkt feministisch gedrag? Het antwoord is niet eenvoudig, want het beeld én zelfbeeld van de politicae is erg verschillend. Het varieert van persoon tot persoon en is ook anders aan beide zijden van de taalgrens. Het verschilt vooral van generatie tot generatie omdat het mee evolueert met de wisselende denkbepelden in de hele samenleving.

Is het ondanks of omwille van het overheersende verschildenken dat de politicae, vooral die van de eerste generatie vóór 1974, geneigd waren zich te gedragen volgens de mannelijke politieke norm? Is het verschildenken de verklaring voor hun 'mannelijk' gedrag? Weinigen onder hen noemden zich feministen. Zowel de eerste vrouwelijke verkozenen, als de eerste generatie vrouwelijke kiezers gedroegen zich liever 'neutraal', wat de facto een bevestiging van het mannelijk karakter van de politiek inhield. Van de vrouwelijke mandatarissen werd en wordt trouwens in eerste instantie verwacht dat ze

de belangen van hun partij en niet die van hun sekse behartigen. Aan CVP-kant komt daar nog het standsbelang bovenop.

De politicae van de eerste generatie vallen op door hun beheerst gedrag. Ze namen genoegen met minder belangrijke politieke taken, zoals de secretariaatsfunctie in parlementaire commissies. Ze manifesteerden zich overigens liever in de commissies dan in de plenaire zittingen en waren – uit vrees zich voor hun mannelijke collega's belachelijk te maken – perfectionistisch bij het voorbereiden van hun dossiers. Ze engageerden zich, zoals van hen verwacht werd, in de grote politieke kwesties zoals de koningskwestie en de schoolstrijd, en profileerden zich vanzelfsprekend rond thema's in de zorgsfeer: zuigelingen- en gezondheidszorg, kinderopvang, sociale huisvesting, onderwijs en dies meer. Aangezien ze zo weinig talrijk waren, kwamen ze zelf tot het besluit dat ze, om gehoord te worden, zich best konden gedragen als 'mannelijke politicae'.

Maar niet alle vrouwen, ook niet die van de eerste generatie, beantwoordden in alle opzichten aan de verwachte clichés. Er zijn heel wat variaties op hetzelfde thema, te beginnen met verschillen tussen het noorden en het zuiden van het land. Zo tekenen zich andere tendensen af tussen Vlaanderen en Wallonië inzake de opleiding, de familiale situatie en vooral het vrouwelijke zelfbewustzijn van de politicae. Verder onderzoek zou moeten uitwijzen of die verschillen te verklaren zijn door een taal- en cultuurkloof, door de verschillende electorale positie van de partijen, door een verschillende sociaal-economische context en zo meer.

In zuiver kwantitatieve termen blijkt het vrouwelijke politieke personeel ongeveer gelijkmatig de demografische realiteit te weerspiegelen. Onder de 156 vrouwelijke parlementairen die in dit onderzoek naar voren zijn gekomen, zijn er 90 Nederlandstaligen (57,6%) en 66 Franstaligen (42,4%), wat ongeveer overeenstemt met de spreiding van de bevolking, namelijk 58% in Vlaanderen en 42% in Wallonië en Brussel (cijfers van 1986). Maar die cijfers verhullen ritmeverschillen. Tot 1974 was er een overwicht van Franstaligen in Kamer en Senaat, namelijk 23 Franstaligen (of 54%) tegenover 19 Nederlandstaligen. In 1974 realiseerden de vrouwen aan Nederlandstalige kant een sprong voorwaarts, vooral bij de CVP. Aan Franstalige kant deed de vooruitgang zich vooral voor bij de partijen die een achterstand hadden opgelopen (PSC en PLP, daarna PRL) en bij nieuwe partijen zoals het FDF en Ecolo.

Tot 1974 weerspiegelde de vrouwelijke aanwezigheid in het Parlement ook zeer sterk de politieke krachtsverhoudingen in het land: drie vierde van de vrouwelijke mandatarissen in Vlaanderen behoorde tot de CVP, twee derde van de Franstalige mandatarissen was van socialistische of communistische signatuur. Bovendien deed er zich aan Franstalige kant een merkwaardig onevenwicht voor: alle Franstalige vrouwelijke volksvertegenwoordigers vóór 1974 waren socialistes of communistes, op één uitzondering na, namelijk Simone Mabilie-Leblanc (PLP). De Kamer telde tot 1974 geen enkele PSC-vrouw. Dat linkse overwicht in de Kamer aan Franstalige kant vervaagde vanaf 1974, terwijl de CVP-vrouwen in Vlaanderen hun overwicht wel konden handhaven. In de Senaat waren de partijverschillen minder scherp afgetekend.

Ruim drie vierde van de Nederlandstalige vrouwelijke parlementairen was gehuwd en zij hadden gemiddeld drie kinderen. Het klassieke beeld van de ongehuwde politica, met Maria Baers als meest gekende vertegenwoordigster, gaat dus niet op. Het was zelfs de CVP, die steevast als de hardnekkige verdediger van de vrouw-aan-de-haard wordt getypeerd, die in 1949 een zwangere vrouw in de parlementaire zetels installeerde, hoewel het katholiek onderwijs en het katholiek vormingswerk tot in de jaren zestig geen gehuwde vrouwen onder hun werknemers duldden. Aan Franstalige zijde was het percentage gehuwden ongeveer even groot, maar met gemiddeld iets minder dan 2 kinderen. Dat gemiddelde verbergt bovendien grote verschillen. Van de 38 Franstalige vrouwen waarvan de gezinssamenstelling gekend is, had 69 % slechts één of helemaal geen kinderen; 20 % had er drie of meer, met uitschieters van zes tot negen kinderen onder PSC-vrouwen van de tweede generatie. De verschillen lijken dus zowel generationeel als politiek gekleurd te zijn.

Politiek veronderstelt minstens enige vorming. De vrouwelijke verkozenen van de eerste generatie hadden meer dan alleen het verplichte lager onderwijs gevolgd. Aan beide

zijden van de taalgrens waren er vóór 1974 slechts drie vrouwelijke verkozenen met een universitair diploma; de drie Franstaligen waren afkomstig uit een liberaal burgerlijk milieu. Van die eerste generatie hadden zeer velen aan een normaalschool, een regentaat of een sociale hogeschool gestudeerd. Vanaf 1974 nam het studieniveau aan beide zijden van de taalgrens toe, maar met een hoger percentage universitair gediplomeerden aan Franstalige (56%) dan aan Nederlandstalige (27%) kant. De meeste andere vrouwen behaalden een diploma van hoger onderwijs buiten de universiteit, met aan Nederlandstalige zijde nog steeds een groot aantal onderwijzeressen, regentessen en maaatschappelijke assistentes. Aan Franstalige kant werden de politicae vanaf 1974 steeds minder in die 'traditionele' vrouwelijke studierichtingen gerekruteerd, zodat er vanaf 1985 slechts één onderwijzeres en één maatschappelijke assistente overbleven.

Inzake het vrouwelijke bewustzijn van de verkozenen zijn er zeer aanzienlijke verschillen aan beide zijden van de taalgrens. Dat heeft overigens ook een weerslag gehad op de representativiteit van de interviews en enquêtes in functie van dit boek. Aan Nederlandstalige kant werd 75% van de schriftelijke enquêtes beantwoord, aan Franstalige kant nauwelijks 25%. Die geringe bereidheid tot medewerking van Franstalige politicae aan een vrouwgericht onderzoek was overigens al gebleken bij de enquête onder vrouwelijke kandidaten naar aanleiding van de wetgevende verkiezingen van 1991: daarop kwam toen een respons van 41% aan Nederlandstalige zijde en slechts 21% aan Franstalige kant. Hoe kan dit verklaard worden? Heeft de voorkeur voor 'vrouwelijke' studierichtingen in Vlaanderen de vrouwen zelfbewuster gemaakt? Kan de grotere invloed van vrouwenverenigingen met hun hoge ledenaantallen aan Nederlandstalige zijde een element van verklaring inhouden? Werd het woord 'feminisme' aan Franstalige kant nog meer gestigmatiseerd dan in Vlaanderen, ofschoon het zeker aan beide zijden van de taalgrens – als reactie op het spoor – beladen werd met het odium van vrouwelijk extremisme en mannenhaat? Of is het verschil vooral terug te voeren tot de grotere impact op het Franstalige cultuurpatroon van het liberale individualisme en het socialistische egalitarisme die weinig ruimte lieten voor een eigen feministische opstelling?

Dit sluit niet uit dat vele vrouwelijke mandatarissen al voor de tweede golf intens begaan waren met aspecten van de maatschappelijke achteruitstelling van vrouwen. Enkele voorbeelden: Suzanne Grégoire, Isabelle Blume en Marguerite De Riemaecker dienden in 1947 samen een wetsvoorstel in tot afschaffing van de reglementering van prostitutie; de socialistische vrouwen formuleerden in 1955 een voorstel voor 'gelijk loon voor gelijk werk'; vanuit KAV werd in 1968 campagne gevoerd voor de herziening van het huwelijksgoederenrecht; de SVV pleitten vanaf 1971 openlijk voor depenalisering van abortus. Toch vormde de eerste generatie vrouwen in het Parlement, nochtans een zeer kleine groep, geen hecht front: daarvoor waren de breuklijnen tussen de partijen te groot.

Die toenadering over de partijgrenzen heen is er, zij het vooral in de vorm van occasioneel overleg achter de schermen, vanaf de jaren zeventig wel gekomen. Dat verklaart onder andere waarom er uiteindelijk onder de politiek geëngageerde vrouwen, na het afgewezen wetsvoorstel van Paula D'Hondt in 1980, in de jaren negentig een bijna algemene consensus rond de invoering van quota is gegroeid. De politicae van de tweede generatie zijn mondiger, steeds meer onder hen hebben een universitair diploma. Ze gedragen zich onafhankelijker, desnoods ook tegenover hun partij. Maar dit wil niet zeggen dat alle vrouwelijke parlementairen even 'vrouw-bewust' zijn. Het ontbreken van een feministisch perspectief houdt aan, vooral aan Franstalige zijde: een enquête uit 1991 bij vrouwelijke gemeenteraadskandidaten, uitgevoerd door de Université des Femmes, bracht aan het licht dat slechts 31% onder hen interesse had voor de problematiek van de vrouwenemancipatie. Aan Nederlandstalige kant daarentegen antwoordden alle respondenten, in de enquête die voor dit boek werd uitgevoerd, dat ze een 'vrouwvriendelijke' opstelling erg belangrijk achten. Verschillenden onder hen zijn uitgesproken feministisch geëngageerd. Maar wat die 'vrouwvriendelijkheid' voor elk van hen concreet inhoudt, is zeker niet hetzelfde. Er zijn spanningen en meningsverschillen tussen vrouwen van verschillende partijen, maar ook tussen de sociaal-culturele

vrouwenverenigingen de politieke vrouwengroepen binnen eenzelfde politieke familie. Waarom overigens zouden vrouwen het altijd met elkaar eens moeten zijn? Vrouw-zijn is slechts één, zij het een wezenlijk bepalend element in het leven, naast andere elementen zoals familiale antecendenten, de ideologische overtuiging, onderwijs en beroep. Maar vrouwen hebben wel allemaal dit gemeen: een verleden van verregaande burgerlijke en politieke onmondigheid. Het gewicht van dat verleden laat nog steeds sporen na. De intrede van vrouwen in het politiek leven gebeurde in de context van de bestaande partijen en werd door hen omkaderd en gefilterd. Vrouwen kregen in de partijstructuren weinig ruimte voor een autonome politieke profilering.

Tussen 1948 en 1998 is er slechts een halve eeuw verschil. Misschien is het daarom dat de vaststelling van de Franse politicoloog Duverger uit de beginperiode van de politieke emancipatie van vrouwen zo weinig gedateerd overkomt: 'Le problème de la participation des femmes à la vie politique met en jeu des croyances sociales profondes, souvent inconscientes, souvent refoulées, mais toujours présentes'.⁽¹⁴⁾ De wijze waarop in België vanaf 1980 op de idee van quota werd gereageerd, is heel tekenend voor het geringe bewustzijn van de seksuele tweedeling van de samenleving. Terwijl het land al langer gewoon was, mentaal en ook technisch, communautaire en ideologische evenwichten in de besluitvorming in te bouwen, bleek het opmerkelijk veel moeite te hebben met de invoering van een sekse-evenwicht.

Keren we terug naar de vrouwen in de partijen zelf. Hun volgehouden inspanningen sinds de Tweede Wereldoorlog om zich politiek te profileren en gehoor te vinden, waren tot hiertoe weinig of niet gekend. Ook dat is tekenend voor een samenleving die de politieke participatie van vrouwen mentaal erg traag heeft geassimileerd. Maar kan, tegenover die volgehouden inspanningen, nog langer gezegd en geschreven worden dat vrouwen afkerig zijn van de politiek?

Noten

1. Citaat uit een toespraak van barones P. Boël in 1920 of 1921, 1920-1950. Trente ans d'activité féminine, Parijs-Brussel, 1959, 15.
2. Pernot, A., 'Belgique: la refonte des institutions' in : Femmes d'Europe, nr. 70, 1992, 22.
3. Botteldoorn, N. en Van Molle, L., 'De gemeentepolitiek als leerschool?' en Jacques, C., en Marissal, Cl., 'L'apprentissage de la citoyenneté au féminin', Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis; 4, 1998, ter perse.
4. Kamer en Senaat telden in 1991 samen 396 zetels; in ht federale Parlement, de Vlaamse Raad en de Waalse Gewestraad waren in 1995 samen 420 zetels te begeben.
5. Namelijk drie vrouwelijke staatssecretarissen in 1985: Paula D'Hondt, Wivina Demeester en Miet Smet, plus Rika Steyaert voor de Vlaamse Executieve; Paula D'Hondt als enige vrouwelijk minister in 1988, met opnieuw drie staatssecretarissen: Miet Smet, Anne-Marie Lizin en Leona Detiège.
6. Ciselet, G., *La femme, ses droits, ses devoirs*, Brussel, 1930.
7. Parlementaire Handelingen, Kamer, 18 febr. 1948, 8.
8. Interview met Joëlle Milquet, Magda De Galan, Laurette Onckelinx, Jacqueline Herzet en Isabelle Durant, *Le Vif/L'Express*, 13 aug. 1997, 20-24. Miet Smet, die ook aan dit interview deelnam, vormt hierop een uitzondering.
9. Interview met Patricia Ceysens, Miet Smet, Marianne Thyssen, Annemie Van de Casteele, Anne Van Lancker en Mieke Vogels, *De Standaard Magazine*, 30 mei 1997, 33-37. Zie ook Sabine de Béthune, *Het Laatste Nieuws*, 19-21 juli 1997.
10. Magda De Galan, *Vers l'Avenir*, 12 augustus 1997.
11. *De Standaard Magazine*, 30 mei 1997, 35.
12. M. Duverger verrichtte in 1955 al internationaal comparatief onderzoek naar de verklaring voor de politieke ondervertegenwoordiging van vrouwen (*La participation politique des femmes*): daaruit kwam het internationale karakter naar voor van de antifeministische houding van partijen.
13. Het probleem van de kleine kiesomschrijvingen werd in 1955 al gesignaleerd voor Noorwegen; zie Duverger, M., *La participation politique des femmes*, 79.
14. Duverger, *La participation politique des femmes*, 9.